

भोकको व्यापार: आनुवंशिक रूपमा रूपान्तरित खाद्यपदार्थको राजनीतिक प्रवर्द्धन

देविन्दर शर्मा

संयुक्त राज्य अमेरिकाले गरिब मुलुकमा आफ्नो व्यापार लाइन सम्पूर्ण शक्ति लगाउन थालेको छ: तीनवटै आर्थिक हतियार—विश्व व्यापार सङ्गठन (डब्लूटीओ), विश्व व्याङ्क तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आईएमएफ)—प्रयोग गरेर र द्विपक्षीय सहयोगको नाममा अन्य सरकारलाई दबाव दिएर। अहिले यो क्रियाकलाप तेलको व्यापारको लागि नभएर आनुवंशिक रूपमा रूपान्तरित (जेनेटिकली मोडिफाइड वा जीएम) खाद्यपदार्थ तथा बाली स्वीकार्न बाध्य पार्नमा केन्द्रित छ।

विश्वमा अहिले खाद्य चक्र (food chain)माथि कब्जा गर्ने होडबाजी शुरु भएको छ। जैविक प्रविधिबाट उत्पादित बालीनालीका नयाँ प्रजातिमा प्रतिबन्ध लगाएर यूरोपेली सङ्घले आफूसँग शत्रुता मोल्न खोजेको आरोप लगाउँदै अमेरिकी बुश प्रशासन यूरोपेली सङ्घविरुद्ध खनिएको छ। अमेरिकी व्यापार प्रतिनिधि रोबर्ट जिलीक भन्छन्, “यूरोपेली सङ्घको नीति अवैधानिक छ। यसले अमेरिकी अर्थतन्त्रलाई नराम्ररी प्रभावित पार्छ, जैविक प्रविधिका उद्योगहरूको विकासलाई रोक्छ र गरिब देशमा भोकमरी बढाउँछ।”

विश्व व्यापार सङ्गठन, विश्व व्याङ्क तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अधिकारी-हरूको सन् २००३ को मेमा जेनेभामा सम्पन्न बैठकको मुख्य विषय नै व्यापार र वित्त प्रवाहमा उदारीकरण, विनिमयीकरण, निजीकरण आदिको माध्यमबाट विश्व अर्थतन्त्रको आर्थिक एकीकरण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने थियो। खुकुलो व्यापार, आफ्ना उत्पादनमा दिइने आर्थिक सहूलियतमा कटौती, तथा ग्रामीण कृषिको सुरक्षाका उपायको खारेजी आदि विकासोन्मुख देशका लागि बनाइएका विश्व व्याङ्कका ऋण शर्तहरू पनि जीएम खाद्य पदार्थको बजार विस्तारका लागि लाभदायी हुन सकेनन्। तसर्थ अमेरिका र खाद्य पदार्थ निर्यात गर्ने अरू १२ राष्ट्रले विश्व व्यापार सङ्गठनको कृषिसम्बन्धी सम्झौतालाई जीएम खाद्य पदार्थ विश्व बजारमा थुपार्ने अचूक अस्त्र

बनाउन खोजेका छन् । यसले खाद्य निर्यात गर्ने ठूला उद्योगहरूको बजार विस्तार गर्ने मात्र नभई गरिब तथा विकासशील देशको खाद्य पदार्थको आत्मनिर्भरतालाई पनि धराशायी पार्नेछ ।

व्यापार र आर्थिक गतिविधि आफैमा केही होइनन् । यस्ता विश्वव्यापी आक्रामक नीतिका पक्षधरहरूको लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कुनै औचित्य छैन । त्यही भएर होला २३-२५ जुन २००३ मा क्यालिफोर्नियाको साक्रामेण्टोमा १८० देशका कृषि, व्यापार र स्वास्थ्य विभागसँग सम्बन्धित मन्त्रीहरूलाई बोलाइएको थियो । यो बैठकको निम्तो अमेरिकाका कृषि मन्त्री आन वेनमनबाट आएको थियो । बैठकको मुख्य उद्देश्य सहभागी प्रतिनिधिहरूलाई जीएम खाद्यपदार्थका विविध पक्षबारे जानकारी दिनु (वास्तवमा त्यसलाई स्वीकार्न बाध्य बनाउनु) र विश्वको भोकमरीसँग लड्न अमेरिकी बहुराष्ट्रिय संस्थालाई समर्थन गर्नुपर्छ भनेर 'पढाउनु' थियो । यो उद्देश्य पूर्ण रूपले प्राप्त गर्न अमेरिका असफल भए पनि अमेरिकाको इराकमा विनाशकारी अस्त्र खोज्ने प्रयासलाई विरोध नगरी चुपचाप बसे जस्तै यो विषयमा पनि सहभागीहरूलाई चुपचाप रहन पाठ पढाइएको थियो ।

यूरोपेली सङ्घमाथि अमेरिकाको आक्रामक रवैयाको कारणले सङ्घलाई या जीएम खाद्यपदार्थबारे आफ्नो नीति परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ, या बाध्य पार्न गरिने अमेरिकाका हरेक प्रयासहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । अमेरिकाको लागि खाद्यान्न र बीउविजनको यूरोपेली बजार अरबौं डलरको छ । अमेरिकी मन्त्री वेनमनले बाँकी विश्वको लागि जीएम टेक्नोलोजीका उत्पादन अस्वीकार गर्दा भोग्नुपर्ने आर्थिक तथा राजनीतिक परिणामहरूको बेलाविस्तार लगाइन् । जीएमबारे यो मन्त्रीस्तरीय बैठक पनि सार्वजनिक हुने छाँटकाँट छैन ।

वैज्ञानिक भेदभाव

हानिकारक जीएम खाद्य पदार्थ विस्तार गर्न चालिने हरेक प्रकारका प्रयासहरूको शुरुआत एक दशक अघिमात्र शुरु भएको हो । जैविक विविधता महासन्धिको पूरकको रूपमा आएको जैविक सुरक्षाको लागि कार्टागेना प्रोटोकलअनुसार प्रत्येक राष्ट्रले जीएम खाद्यपदार्थ र बालीहरूको सूचि छनौटको लागि आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न सक्ने हुनाले यो प्रोटोकल अमेरिकाको विरोधी देखिएको छ । अमेरिका पहिले यो प्रोटोकल आउने नदिन सक्रिय थियो तर नसकेपछि यसको प्रभावकारिता घटाउनतिर लागेको छ ।

कार्टागेना तथा क्योटो प्रोटोकल दुवैलाई अमेरिका तथा उसका सहयोगी देशहरूले टरेका छैनन् । अमेरिकाले हालसम्म जैविक विविधता महासन्धिलाई अनुमोदन नगरेकोले कार्टागेना प्रोटोकल पनि मान्ने अवस्था देखिँदैन । अमेरिकाको प्रयास नै हरेक अर्को देशलाई जीएम खाद्य पदार्थ कोचाउनु रहेको छ । अमेरिका र त्यससँग सम्बद्ध देशहरूसँग संसारकै ठूलो 'जर्मप्लाज्म' (अनुवंश) (करिब ६ लाख

वनस्पति)को सङ्कलन छ। वास्तवमा यी वनस्पतिहरू विकासोन्मुख देशका सम्पत्ति हुन्। जबर्जस्ती चोरिएका वा लुटिएका यी वनस्पति अमेरिकाको अरबौं डलरका जैविक प्रविधि उद्योगका कच्चा पदार्थ भएका छन्। यी उद्योगहरूले जैविक चोरी (bio piracy) बाट मात्रै वार्षिक ५.४ अरब अमेरिकी डलर कमाउने अनुमान गरिन्छ। जैविक प्रविधि पेटेन्ट लागू भएपछि र जीवकोष तथा वंशानुलाई पनि सूक्ष्म जीवको परिभाषामा राखेपछि सन् २००५ सम्म 'ट्रिप्स' सम्झौताले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै मान्यता पाउनेमा अमेरिका हुक्क देखिन्छ। त्यसपछि विकासोन्मुख देशका सार्वजनिक कृषि क्षेत्रमा हुने अनुसन्धान पनि समाप्त हुन थालेछ। अन्तर्राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धानको परामर्श समूह (Consultative Group on International Agriculture Research - CGIAR) का पूर्व अध्यक्ष डा. इस्माइल सेरागेल्दिनको भनाइमा खाद्य तथा कृषि क्षेत्रका उत्पादन तथा प्रकृत्यामा पेटेन्ट अधिकार सुरक्षित हुन थालेपछि, त्यसो विश्व वैज्ञानिक भेदभावको शिकार हुनेछ।

कतिपय विकासोन्मुख देशमा खाद्य आत्मनिर्भरतामा पुऱ्याउने हरित क्रान्तिपछिका कृषि अनुसन्धान पनि धराशायी हुने क्रममा छन्। कृषि अनुसन्धानको अन्तर्राष्ट्रिय परामर्श समूह (CGIAR) पनि अन्तर्राष्ट्रिय कृषि व्यापारको तीव्र दबावमा छ। विश्वका कृषि व्यापारी तथा व्यवसायीहरूले आफ्नो बजार नियन्त्रण तथा व्यापार सञ्चालनमा बाधाको रूपमा यो परामर्श समूहलाई लिएका छन्। भारतमा जस्तै अनुसन्धानका प्राथमिकताहरू राष्ट्रिय आवश्यकताबाट खाद्य-प्रविधि उद्योगको सेवामा सन्नु भनेको विकासशील देशहरूबाट जहाजमार्फत सीधै आयात गरेर पेट भर्ने (ship-to-mouth) डरलाग्दो स्थितिमा पुग्न हो।

हुन त भोकमरीमा परेकाहरूलाई गरिने खाद्य सहयोगले सङ्कटमा परेका सर्वसाधारणहरूका केही मानवीय आवश्यकता पूरा गर्छ। तर विकसित देशहरूबाट खाद्य सहयोगको नाममा खाद्य-प्रविधिको उद्योग/निगमहरूलाई पोसाउने काम हुन थालेको छ, त्यो पनि कार्टागेना प्रोटोकल जस्तो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तोडेर, निर्यातको लागि जीएम बालीको उत्पादन बढाएर, अझ आफ्नो घरेलु उत्पादनको बचत (surplus) लाई गरिब देशमा निकासी गरेर। घरेलु उत्पादनको बचतलाई निकास दिने प्रयासको उदाहरणमा सन् २००२ मा मध्य तथा दक्षिण अफ्रिकाका युद्धग्रस्त चारवटा देशमा सिर्जित भोकमरीको चरम स्थितिमा मध्य दिनको खाना खुवाउने योजना (विश्व खाद्य कार्यक्रमको माध्यमबाट)लाई लिन सकिन्छ। अमेरिकाले अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रसलाई अफ्रिकी गरिब जनतालाई दिइने आपतकालीन सहायता कार्यक्रम जीएम खाद्य पदार्थ नै बाँड्न लगाएको थियो। यद्यपि अमेरिकाको यो प्रयास अस्वस्थ आयातबाट सर्वसाधारणको स्थिति सुधैँदैन भन्दै जाम्बियाले प्रतिरोध गरेका कारण असफल भएको थियो।

आफू स्रोतसम्पन्न भए पनि संयुक्त राज्य अमेरिकाको गरिब अफ्रिकी मुलुकहरूलाई समर्पण गर्न लगाउने नीति रहिआएको छ। मे २००३ को अन्ततिर अमेरिकी

काङ्ग्रेसबाट एउटा विधेयक पारित भएको छ- एचआइभी/एड्स, क्षयरोग र मलेरिया-विरुद्ध संयुक्त राज्य अमेरिकी नेतृत्व ऐन - २००३ (The United States Leadership Against HIV/Aids, Tuberculosis and Malaria Act - 2003 'HR1298') । यो ऐनले एचआइभी/एड्सलगायतका रोगविरुद्ध लड्न प्रदान गरिने आर्थिक सहयोगलाई जीएम खाद्यपदार्थको स्वीकारसँग कुटनीतिक तरिकाले जोडेको छ । ऐनको 'फाइन्डिङ्स' (Findings) खण्डमा केही खाद्य सहयोग पाउने देशले आनुवंशिक परिवर्तनको डरले सहयोगमाथि प्रश्न उठाएको उल्लेख छ । त्यसअनुसार एचआइभी/एड्सबाट पीडितलाई बढी पोषण र प्रोटीनको आवश्यकता पर्छ र अमेरिकाको सहयोग पनि बहुसङ्ख्यक पीडित भएको क्षेत्रमा नै जाने हो । यसबाट पनि सहयोगको मुख्य उद्देश्य प्रष्ट हुन्छ- जीएम खाद्य पदार्थको खपत बढाउनु । अझ, जीएम खाद्य पदार्थ नकिन्दासम्म अमेरिकाले एचआइभी/एड्सविरुद्धको मानवीय सहयोग रोकिराख्ने त्यसमा उल्लेख छ ।

अमेरिकाभित्र जीएम खाद्य पदार्थ विस्तारमा धेरै प्रयासहरू भएका छन् । म्याडिसन इन्स्टिच्युटसँग मिलेर रकफेलर फाउण्डेशनले 'म्याडिसन अभियान' (Madison Initiatives) नामको अभियान शुरु गरेको थियो । त्यो योजनाको उद्देश्य अफ्रिकाका एड्सप्रभावित समुदायप्रतिको मानवीय सहायताको खोल ओढाएर बढ्दो खाद्य असुरक्षा घटाउने नाममा जीएम बालीको खपत ती गरिब समुदायमा विस्तार गर्नु थियो । यसमा प्रस्तुत गरिएको तर्क छ; श्रम गर्ने उमेरको जनशक्ति एड्सबाट प्रभावित भएकाले ती क्षेत्रहरूमा कृषि कार्यमा हास आएको हो, तसर्थ रोग/किरा कम लाग्ने अर्थात् कम मेहनेतमै बढी उत्पादन दिनसक्ने बीटी मकै (Bt Corn) लगायतका जीएम बाली नै ती क्षेत्रमा खेतीपातीका लागि उपयोगी हुन्छन् ।

यो 'अभियान'ले कृषि अनुसन्धानको अन्तर्राष्ट्रिय परामर्श समूह (CGIAR) सँग सहकार्य गर्ने व्यवस्था मिलायो । यसैअन्तर्गत कृषि वैज्ञानिकहरू केन्याका भूतपूर्व राष्ट्रपति डचानियल अरापमोइलाई भेटेर अभियानलाई समर्थन गर्न आधिकारिक स्वीकृत जनाउन लगाए । यस्तो व्यवस्था दक्षिण अफ्रिकालगायत अन्य अफ्रिकी देशहरूमा मात्र नभई बङ्गलादेश, भारत, पाकिस्तान, थाइल्याण्ड र दक्षिण पूर्वी एशियाका अन्य मुलुकमा विस्तार गरिने योजना थियो ।

सन् १९६८ मा अमेरिकाले 'बम्पर संशोधन' (Bumper's Amendment) भनिने अर्को नीति पारित गरेको थियो । सो नीतिअनुसार अमेरिकामा उत्पादन हुने कुनै पनि वस्तुसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने अर्को देशबाट निर्यात हुने उत्पादनसँग सम्बन्धित कृषि विकासका गतिविधि, परामर्श, प्रकाशन, सम्मेलन तथा तालिमहरू सञ्चालन गर्न नपाइने भयो । फलस्वरूप अमेरिकामा उत्पादन हुने वस्तुसँग बजार प्रतिस्पर्धा गर्ने वस्तुको उत्पादनसँग जोडिएका अनुसन्धान/विकासमा अमेरिकी सहयोग बन्द भयो । यसबाट संयुक्त राष्ट्र सङ्घको खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO), कृषि अनुसन्धानको अन्तर्राष्ट्रिय परामर्श समूह (CGIAR) र अन्य कतिपय विकासोन्मुख देशका कृषि कार्यक्रमलाई सहयोग गर्ने सङ्घसंस्था आर्थिक अभावमा पुग्नु स्वाभाविक भयो ।

आर्थिक अभावले राष्ट्रिय अनुसन्धान निकायहरू बन्द हुन थालेपछि जैविक प्रविधिका उद्योगहरूका लागि स्थान खुला हुनपुग्यो ।

इतिहासमा कुनै पनि सरकारले विश्वलाई आफ्नो उत्पादन खपत गर् भनेर जबर्जस्ती गरेको तथ्य भेटिँदैन, न त कुनै खतरनाक प्रविधि स्वीकार गराउन शक्ति प्रयोग गरेको पाइन्छ । तर अहिले अभावग्रस्त जनता तथा समुदाय भएको क्षेत्र वा राष्ट्रमा आफ्नो उत्पादन खपत गराउन ठूलै गतिविधि भैरहेको छ । शुद्ध व्यापारिक मुनाफाका लागि विज्ञान तथा प्रविधिको गला रेटिँदै छ । विज्ञानका राम्रा/उपलब्धिमूलक पक्षलाई शान्ति-स्वस्ती गरेर जैविक प्रविधिको भोज शुरु गरिएको छ ।

भोकमरी तथा कुपोषणको वास्तविकता साधारण रूपले बुझ्दा पनि भयावह नै छ । तर त्यो भोकमरीलाई बिटा-क्यारोटिनयुक्त आनुवंशिक रूपमा परिवर्तित खाद्य पदार्थबाट निर्मूल पार्न सकिँदैन । भोकमरी हटाउन गाउँलेलाई मोबाइल फोनको पनि जरुरत छैन । न त यो स्थितिलाई पीडितहरूलाई नयाँ र आयातित खाद्यपदार्थहरूको छनौट दिएर समाधान गर्न सकिन्छ । जैविक प्रविधिका उद्योगहरूको व्यापारिक नियतलाई फस्टाउन अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले वास्तविक स्थितिलाई पनि विर्सिएको छ । गरिबको मूल्यमा विस्तार गरिने यी महँगा उद्योगहरूको उत्साहको कारणले पनि जैविक प्रविधिले हुने र नहुनेबीचको खाडल विस्तार गर्न सक्छ भन्ने तथ्यलाई विर्सिएको देखिन्छ । (...)

अहिले खाद्य अभावको प्रमुख कारण अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र आर्थिक नीतिहरूको पक्षपातपूर्ण व्यवहार हो । एकातिर धनी राष्ट्रहरूका किसानहरूलाई ठूलो आर्थिक सहायता छ भने, अर्कोतिर विश्वको ठूलो समुदायमा भोकमरी, कुपोषण, गरिबीका असरहरू विद्यमान छन् । धनी देशमा कृषि क्षेत्रमा दिइने आर्थिक सहयोग त्यहाँका किसानहरूलाई खुशी पार्न मात्र नभएर निर्वाचित सरकारलाई टिकाउन पनि उपयोगी रहन्छ । मे २००२ मा ल्याइएको अमेरिकी कृषि सुरक्षा तथा ग्रामीण लगानी ऐन (US Farm Security and Rural Investment Act) मा अमेरिकाका किसानलाई आउँदो १० वर्षसम्म थप १८० अरब डलर सहायता दिने व्यवस्था गरिएको छ । यो अमेरिकाको पातलो आवादी भएको मध्य पश्चिम क्षेत्रको लागि दिइने सानो रकम मात्र हो । अमेरिकामा दिइने आर्थिक सहायताको परिणामस्वरूप विकासोन्मुख देशका गरिब/साना किसानहरूले कृषि पेशा त्यागेर जस्तोसुकै पेशा अपनाउन शहरका भोपडपट्टीमा बस्न थालेका छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकालगायत ओइसीडी (Organization for Economic Cooperation and Development) का ३० राष्ट्रहरूमा कृषि क्षेत्रमा दिइने ठूलो सहयोग रकमको परिणाम नै हो— विश्वको ठूलो जनसङ्ख्यामा विद्यमान गरिबी र भोकमरी । जैविक प्रविधि उद्योगका जीएम खाद्यपदार्थले खाद्यसङ्कट बढाउन मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ । यसबाट गरिबी निर्मूल नभएर गरिब निर्मूल हुनेछन् र भोकको अन्त्य नभएर भोकाहरूको नै अन्त्य हुनेछ । ♦